

Thema IV: God denken

De titel van dit thema lijkt erg gewaagd te zijn: God denken! Op het eerste gezicht zit hier een tegenstrijdigheid. In de formulering is deze echter bewust gekozen, ten eerste om aan te geven, waar het **niet** om gaat:

- in God geloven
 - op God vertrouwen
 - God liefhebben
 - voor God belijden
 - God danken
 - God loven en prijzen
- Al deze genoemd menselijke activiteiten **veronderstellen God**; zij gaan er vanuit dat God 'bestaat'. Weliswaar niet op de wijze zoals wij 'bestaan', maar dan toch minstens als 'Geestwezen', als 'persoon', en 'in de hemel'.
 - Zij veronderstellen het 'credo' (geloofsbelijdenis), te beginnen met: "Ik geloof in God, ..."; waarop alle verdere omschrijvingen van God volgen.
 - Deze activiteiten behoren bij een 'bewust christen willen zijn', of minstens: 'een bewust theïst' willen zijn.

Maar dan nu toch: **God denken**.

Vraag: welke ideeën, welke associaties roept deze uitspraak bij u op?

- God bewijzen: in de zin van zijn bestaan (systematisch) aantonen;
- God be-denken: in de zin van God uitvinden, Hem creëren;
- Over God na-denken: in de zin van zoekend, tastend sporen van God proberen te ontdekken;
-

Gezien deze mogelijke associaties, lijkt het bij de uitspraak 'God denken' toch wel in eerste instantie zo te zijn, dat wij terug willen naar een allereerste zekerheid omtrent God, naar de vraag: "Of God is?" ("An Deus sit."). Wij willen met deze vraag kennelijk bezien of ons menselijk denken in de buurt, in de nabijheid kan komen van het bestaan van God.

Op dit punt aangekomen, zou men kunnen tegenwerpen: "Waarom moeten wij ons daarmee bezig houden? Want:

80 – 85 % van de wereldbevolking gelooft in het bestaan van God of het goddelijke (volgens onderzoek van het Pew Research Center waren in 2015 ca. 16 % van de wereldbevolking zogenaamde 'religieus niet-geaffilieerden' [niet-gelovigen; agnost]). Zij geloven of beleven hun geloof vaak op grond van het aanvaarden van een **openbaring**, het doorgeven van **tradities**, op grond van eigen **subjectieve ervaringen** of van een **autoriteit**. Dat betekent niet per se dat God / het goddelijke ook invloed heeft op hun leven, maar er is een acceptatie van God / het goddelijke. Hier zou dan een conclusie kunnen zijn, dat 'God denken' niet nodig is; in tegendeel: 'God denken' is zelfs blasfemisch (godslasterlijk).

Anderzijds: de geschiedenis van het westen heeft een specifieke manier van denken ontwikkeld die voor ons leven geen genoegen neemt met het beroep doen op openbaring, traditie, subjectieve ervaringen en autoriteit. Wij willen namelijk de dingen nader onderzoeken, wij willen 'den Dingen auf den Grund gehen', oftewel: weten wat en waarom iets is en zo is zoals het is. Wij zijn vanouds bij wijze van spreken 'verslaafd' (en gewend) aan het zoeken en vinden van oorzaken.

Wij willen weten:

- waaruit iets is (materiële oorzaak; causa materialis);
- hoe iets is (vormoorzaak; causa formalis);
- waardoor iets is (werkoorzaak; causa efficiens);
- waarom / waarvoor iets is (doeloorzaak; causa finalis).

- dit is de typische vorm van het denken zoals wij die in onze Westerse traditie hebben ontwikkeld. Wij noemen dit ook met één begrip: '**het kritische denken**'.

Drie getuigenissen van dit kritische denken:

- 1) Aristoteles: de 4 oorzaken
- 2) Anselmus van Canterbury: "fides quaerens intellectum".
- 3) Hegel: "Zolang de zon aan het firmament staat en de planeten om haar heen draaien, was het nooit eerder gezien dat de mens zichzelf op het hoofd, d.i. op de gedachte stelt, en de werkelijkheid volgens haar opbouwt. Anaxagoras had het eerst gezegd dat de 'nous' de wereld regeert; maar nu pas is de mens ertoe gekomen te erkennen, dat de gedachte de geestelijke werkelijkheid zou moeten regeren. Dit was dus een heerlijke zonopgang."

Wij zijn bij wijze van spreken 'verslaafd' aan dit zoeken naar oorzaken. Voor ons is dit discursief denken een zeer vanzelfsprekende leefwijze geworden, een 'habitus'. Wij ondervinden dit ook op een bijzonder ingrijpende en ten tweede misschien wel tragische manier in onze tijd:

- door de globalisering: andere mensen ter wereld 'denken anders'; pas door het leren kennen van andere denktradities, wordt de eigen denkstijl en denkmanier voor ons bewuster;
- door de huidige reacties op het alsmaar toegepaste kritische denken dat in de loop van de tijd in maatschappij, religie, economie en politiek ook zijn 'slachtoffers' ('achtergeblevenen') heeft gemaakt. Deze 'slachtoffers' vinden nu hun spreekbuis in politieke leiders die van hun kant het kritische denken op zij schuiven (resultaten van de natuurwetenschappen; het 'recht';), om de andere denk- en leefwijzen opnieuw meer ruimte te geven: autoriteit, traditie.

De laatste constatering is dan ook gelijk een pleidooi voor deze kritische vorm van het denken, deze denkstijl. Niet omdat deze vorm a priori verhevener of beter zou zijn, maar wel omdat wij daardoor tot onze hoogste inzichten zijn gekomen met betrekking tot samenleving, recht en mensenrechten, als ook in wetenschap en techniek. Bovendien geeft deze denkvorm ook het bewakend kader aan om alle verworvenheden niet aan willekeur prijs te geven.

Met deze denkvorm willen wij dan ook bij het thema 'God denken' God benaderen. Met een kritisch denken dus, dat op haar eigen kracht vertrouwt en niet in eerste instantie op autoriteit en traditie. Er kunnen hieromtrent dan vooral twee bedenkingen worden geformuleerd:

- 1) **voor de gelovige:** hij/zij houdt dit denken over God wellicht voor overbodig en zelfs voor schaamteloos; je kunt God niet benaderen en analyseren zoals een fruitvlieg onder de microscoop. Daarvoor is God toch veel te verheven. Tegenargument: als God zo verheven is, zal Hij ook geen schade lijden wanneer zijn eigen schepsel Hem zo benaderd. Het doet aan God geen afbreuk, maar kan ons mensen helpen ook met onze sterkste vermogens een weg tot God te formuleren.
- 2) **voor de zelfverzekerde betweter:** deze leeft in een zelfheerlijke houding dat wij vandaag de dag simpelweg verstandiger en verlichter zijn dan in vroegere tijden en wij over God niet meer hoeven na te denken. Alsof wij bepaalde kwesties simpelweg afgevinkt hebben omdat zij niet meer interessant of relevant zouden zijn. Tegenargument: het serieus kritische denken zal ook altijd zichzelf en de eigen kenmogelijkheden onder de loep nemen. En naast de mogelijke inhoud en omvang ook de grenzen onder ogen willen zien.

Waarom 'God denken'?

De Berlijnse filosoof **Holm Tetens (*1948)** benadrukt dat het met de filosofie pas weer de goede kant op gaat "als de filosofen minstens even grondig, hardnekkig en scherpzinnig over de zin 'wij mensen zijn schepselen van een rechtvaardige en genadige God, die voor allen het heil wil' en de desbetreffende consequenties nadenken, dan dat zij op het moment voortdurend over de zin 'wij mensen zijn niets anders dan een stuk gecompliceerd georganiseerde materie in een puur materiële wereld' en de bijbehorende consequenties bereid zijn na te denken."

Deze stelling reflecteert vrij goed de onuitgesproken mentaliteit die tegenwoordig onder filosofen en wetenschappers heerst, namelijk de vanzelfsprekende veronderstelling van een algeheel **naturalisme**.

Onder naturalisme wordt begrepen: "De hele realiteit bestaat enkel en alleen uit natuurlijke dingen; in de werkelijkheid bestaan noch goden noch geesten noch zielen noch andere bovennatuurlijke machten en krachten. Filosofie en wetenschappen horen dichter bij elkaar dan gewoonlijk wordt vermoed; uiteindelijk zijn het de wetenschappen die ons zeggen, wat er in de wereld bestaat en hoe dat wat er is, in elkaar steekt."

Uiteraard hebben de empirische wetenschappen haar eigen geoorloofde methoden die methodologisch dan ook niets anders kunnen ontdekken dan dat wat zij als kenbaar hebben vastgelegd, maar bovengenoemde uitspraak is zelf niet met deze methoden aantoonbaar, en daarom een uitspraak die de grenzen van de eigen wetenschap overschrijdt. Het naturalisme volgt niet uit de resultaten van de wetenschappen; het is in tegendeel zelf een metafysische positie, doordat het de

empirische wetenschap als enig mogelijk verklaringsmodel voor de algehele werkelijkheid presenteert.

Het naturalisme beweert dat er maar één soort van werkelijkheid is, de materiële. Toch komen wij in onze wereld twee soorten van dingen tegen:

- de materiële dingen en processen zoals de natuurwetenschappen deze beschrijven en verklaren;
- wij mensen als zelf-reflexieve Ik-subjecten.

Daarom moet elke metafysische uitspraak zichzelf met de vraag confronteren: hoe kunnen wij de wereld in haar geheel voorstellen, zodat wij begrijpen dat materiële dingen en zelf-reflexieve ik-subjecten samen deze ene wereld vormen?

De grenzen van het naturalisme:

Wanneer de werkelijkheid volledig door de empirische wetenschappen te verklaren is, dan moet zij dus uit het perspectief van de observator (derde persoon perspectief) volledig beschreven kunnen worden. Dat zou ook toepasselijk moeten zijn op elke lezer die deze beschrijving ziet. Ook over hem zou dan daarin alles gezegd moeten zijn, wat er over hem te zeggen valt. Of zou er toch nog iets ontbreken? Voor iedereen zou waarschijnlijk het beslissende element ontbreken, dat deze beschrijving precies 'mijn' eigen beschrijving zou zijn. En dat zou voor elke 'ik' op dezelfde manier moeten gelden. In de ervaringswetenschappen kunnen wij altijd alleen vanuit een derde persoon perspectief spreken, terwijl wij onze zelfidentificatie alleen met het indexikalische 'ik' kunnen aanduiden. Dit laat reeds zien hoe moeilijk het is, zelf-reflexieve ik-subjecten en hun eerste persoon perspectief in een objectieve, puur materiële wereld te plaatsen.

Hieruit volgt: wij kunnen ons als eindige ik-subjecten denken en kennen. Zodoende kunnen wij ook denken wat wij niet zijn: een oneindig ik-subject. Dit oneindig ik-subject is dan niet beperkt door kennis of wil. Wij noemen dit God.

Uiteraard blijft de moeilijkheid bestaan, dat men vanuit een begripsdefinitie niet het daadwerkelijke bestaan van het gedefinieerde kan aantonen. Maar wij zouden moeten toegeven dat wij impliciet 'God' als mogelijkheid denken, wanneer wij ons zelf als eindige ik-subjecten kennen.

Deze opmerkelijk redenering van een hedendaagse filosoof Holm Tetens, doorbreekt minstens een taboe om de godsvraag niet meer te stellen.

Ondanks de moderne vraagstelling die gemotiveerd is door de algemene mentaliteit van een naturalisme, sluit hij daarbij toch aan bij eerdere pogingen van een rationele benadering van de godsvraag.

Een **voorbeeld van 'kritische rationaliteit'** vinden wij reeds bij Thomas van Aquino, dat wil zeggen de ontwikkeling van een visie die vooral leeft van **het onderscheid kunnen maken**, want dat is de eerste en eigenlijke betekenis van het begrip 'kritisch', dat van het Griekse 'krinein' (oordelen, beoordelen) is afgeleid. 'Kritisch' is dus niet een visie die alles 'negatief' beoordeeld, maar die vooral aan het oereigen vermogen van ons verstand recht doet, om in argumentaties vóór en tegen ('pro et contra') uiteindelijk tot een evenwichtig oordeel te komen.

Het **voorbeeld** dat ik zou willen presenteren, is **de kennis van God die wij volgens Thomas als mens in deze wereld kunnen verwerven**. Beroemd zijn uiteraard de zogenaamde ‘Godsbewijzen’, of beter de **‘vijf wegen’** (**‘quinque viae’**) tot de kennis van God, die Thomas ontwikkeld heeft aan het begin van zijn grote werk, de ‘Summa theologiae’. - Toch zou ik deze hier buiten beschouwing willen laten – hoewel zij zeer de moeite waard zijn van het bestuderen – maar ons te concentreren op **een vraag die aan deze Godsbewijzen nog wel vooraf gaat**.

Het is de vraag:

‘Kan de menselijke geest (überhaupt) tot een kennis van God komen?’
(**‘Utrum mens humana possit ad Dei notitiam pervenire?’**; (In Boeth. de Trin. I, 2).

In de Latijnse versie van deze vraag spreekt Thomas over een **‘notitia’**, een ‘notie’, wil zeggen, of wij überhaupt wel op de een of andere manier van God iets kunnen weten; er staat **uitdrukkelijk niet ‘scientia’**, het meer gepaste woord wanneer het gaat over een doordachte en gereflecteerde kennis, maar er staat ‘notitia’, wil zeggen **de allereerste ‘aanraking van de geest’ met het goddelijke**. Reeds hier – in de zorgvuldige formulering van de vraag – licht iets op van de genoemde ‘kritische’ grondhouding; hij is niet tevreden met zomaar een begrip te kiezen, maar hij ontdekt van meet af aan de subtiele, maar noodzakelijke verschillen.

Dus: vrij vertaald zou de vraag heten: **‘Kunnen wij überhaupt enig notie van God hebben?’** – Eerlijk gezegd: het zou me niet verbazen dat dit de vraag is, waarmee vele mensen in onze dagen en in onze landen worstelen, ook degenen die zich ‘gelovig’ en ‘katholiek’ noemen. En zeker degenen die in hun gedachten alsmar heen en weer switchen tussen ‘er zal wel get zien’ tot ‘ik zie het wel als ik boven kom’. Dat is geen uitgesproken atheïsme, maar wel het zogenaamde ‘agnosticisme’, wil zeggen: een onuitgesproken mening dat wij feitelijk over God of het goddelijke juist niets kunnen weten. Een houding die in onze Westers wereld zeer verspreid is, en die in het leven van alledag dan wel gepaard gaat met een ‘praktisch atheïsme’, wil zeggen, zo leven alsof er geen God is en er ook zo min mogelijk over willen nadenken, laat staan op zoek te gaan naar een antwoord op een ‘vaag vermoeden’ of de eventuele mogelijkheid dat God er wel is. Zo’n zoektocht vindt men veel te vermoeiend. Dus, conclusie: “Ik zie het wel, als ik boven kom.” (waar men trouwens de zekerheid vandaan haalt, dan men na de dood nog wel ergens komt, laat staan ‘boven komt’, blijft raadselachtig; maar met de zin ‘ik zie het wel, als ik boven kom’, is natuurlijk feitelijk ook geen realiteit bedoeld, maar dit is – als ik het zo hard mag zeggen – niet meer dan een domme algemeenplaats, die dus bewust ervan afziet om zelf een standpunt in te nemen).

Ook hier kan Thomas ons iets meegeven: om alvast de wereld en vragen omtrent de wereld, de mens en God serieus te durven nemen. Voor hem is een mensenleven in ieder geval meer dan een ‘spel’ dat niets voorstelt.

Daarom terug naar de vraag: “Kan de menselijke geest tot een kennis van God komen?” Wat denkt u, zal het antwoord zijn? Hier zijn vier mogelijke antwoorden:

- (1) ‘Ja, absoluut zeker.’
- (2) ‘Ja, in zekere zin.’

(3) 'Nee, enkel door te geloven.'

(4) 'Nee, absoluut niet'.

Het antwoord dat Thomas geeft is: (2). Waarom?

Volgens Thomas zijn er **twee mogelijkheden** om een ding ('iets') te kennen, ofwel:

- a) door zijn eigen vorm ("zoals het oog een steen kent door de uiterlijke gestalte [van de steen]");
- b) door werkingen die een bepaald ding heeft, en die een aanwijzing geven van een gelijkheid ("per similitudinem") in richting van de oorzaak.

Ons verstand is in dit leven echter voor zijn kennis afhankelijk van de zintuigelijke waarneming. Maar zintuigelijk is God niet ervaarbaar; daarom kan men God zelf in deze aardse toestand niet door de vorm kennen, die zijn (Gods) wezen is; op die manier wordt hij [wel] van de zaligen in het hemels vaderland gekend ("...; non potest ipsum Deum cogoscere in hoc statu per formam qua est essentia sua, sed sic cognoscetur in patria a beatis." (In Boeth. de Trin. I, 2 c). Dat betekent: de eerste wijze van kennis van God (mogelijkheid a) valt voor ons mensen weg. Dus blijft over, dat God enkel door de vorm van de werkingen gekend wordt ("Unde reliquitur quod solummodo per effectus formam cognoscatur." – ibidem). Nu kunnen ook werkingen nog van verschillende aard zijn: er zijn werkingen die een directe aanwijzing zijn voor het wezen of de natuur van een ding, bij voorbeeld de zwaartekracht die op niets anders wijst dan op deze kracht zelf, of het ontdekken van een geschreven tekst, die er op wijst dat dit door een mens is vervaardigd, of in de criminologie het DNA-spoor, dat onfeilbaar bij een enkele persoon hoort. Op deze manier kan men dus vanuit de werking de oorzaak (nagenoeg) helemaal kennen. Maar er zijn ook werkingen die niet zoveel 'bewijskracht' hebben, maar enkel aanwijzingen zijn, dat er iemand of iets aan ten grondslag ligt. In de criminologie bij voorbeeld een verwoest bureau, dat er op wijst **dat** er inbrekers zijn geweest; of een omgestoten glas melk op tafel, die er op wijst dat er iets of iemand dat glas heeft omgestoten (een mens, een kat, de wind enz.) Op deze manier kan men via de werking vaststellen, **dat** er een oorzaak is, maar men kent niet het wezen, de natuur van de oorzaak. Men weet alleen **dát** er een oorzaak is.¹ - Welnu, Thomas is de overtuiging toegedaan, dat op deze wijze de kennis van werkingen zich tot God verhoudt. Daarom kunnen wij van God in dit leven niet weten wat zijn wezen of zijn natuur is, maar enkel tot de kennis doordringen **dát God er is**. Dit is dus de tweede van de vier aangegeven mogelijkheden: de menselijke geest kan in zekere zin tot de kennis van God komen, namelijk door in te zien **dát** Hij is, maar niet wie God in zichzelf is.

Wat zijn, samengevat de kenmerken van dit antwoord van Thomas?

¹ Cf. Thomas, In Boeth. de Trin. I, 2c: "Alius effectus est, qui deficit a praedicta aequalitate, et per talem effectum non potest comprehendi virtus agentis et per consequens nec essentia eius; sed cognoscitur tantum quod est. Et sic se habet cognitio effectus ut principium ad cognoscendum de causa an est, sicut se habet quiditas ipsius causae, cum pers suam formam cognoscitur. Hoc autem modum se habet omnis effectus ad Deum. Et ideo non possumus in statu viae pertingere ad cognoscendum de ipso nisi quia est."

- het is inderdaad '**kritisch**' (**subjectief**), doordat de geest van zijn oer-eigen methode van het (difficile) onderscheidingsvermogen gebruik maakt;
- het is nog meer '**kritisch**' (**objectief**), omdat door deze methode een duidelijk standpunt wordt ingenomen; er wordt een heldere keuze gemaakt voor een bepaalde positie, die in Thomas' visie het meeste aan waarheidsgehalte met zich meebrengt; andere posities zijn of zwakker of ronduit fout (optie 3 bij voorbeeld zou ervoor pleiten dat het bestaan van God alleen door het geloof gekend kan worden; zo fideïstisch is Thomas niet, hoewel hij ook op een andere plaats zal aangeven dat bepaalde inzichten in God inderdaad alleen door het geloof gekend kunnen worden, b.v. het geheim van de Triniteit of de Incarnatie; maar het **bestaan van God** kan ook door het verstand alleen worden bereikt, zonder de hulp van het geloof);
- de kennis van het bestaan van God aan het verstand toe te schrijven, is op zich een **brede visie**, omdat dan alle mensen in aanmerking komen om tot deze kennis te kunnen komen. Want het verstandelijk inzicht is aan alle mensen meegegeven. Op dit punt hoeft dus nog geen enkel 'geloof' eraan te pas te komen.
- de Godskennis in deze visie is echter **niet dwingend**, want dit inzicht is geen noodzakelijke kennis (zoals b.v. in de wiskunde geldt dat het geheel altijd groter is als één van zijn delen; deze kennis is noodzakelijk omdat het als een 'wet van het verstand zelf' kan worden aangemerkt); Thomas spreekt m.b.t. de kennis van God altijd van het 'kunnen' ('possit'; 'possumus'), van de 'mogelijkheid' dus. Deze 'mogelijke' kennis kan door vele verschillende factoren worden bemoeilijkt of belemmerd, maar eenvoudigweg ook gewoon volutatief (met de wil als de sterkst mogelijke kracht in de mens) worden afgewezen.

Bij dit laatste punt kan worden toegevoegd dat Thomas er zich wel degelijk van bewust is (en dat in de 13^e eeuw, waar ronduit iedereen in God geloofde, maar misschien niet vanwege deze kennis van God, maar vanwege autoriteit, maatschappij, gewoonte [zeg maar al de factoren die ook in onze maatschappij hebben gespeeld tot de jaren '50 van de 20^e eeuw]), dat ondanks deze mogelijkheid van de menselijke geest, vele mensen een kennis van God niet aanvaardden. Want – en dit wil ik u niet onthouden – Thomas vervolgt zijn analyse met de subtiële toevoeging: “Desondanks kent een iemand van degenen die kennen dat Hij [God] is, volmaakter dan iemand anders, omdat de oorzaak door de werking des te volmaakter wordt gekend, hoe beter door de werking de verhouding van de oorzaak tot de werking wordt begrepen.”²

Al met al laat dit voorbeeld wellicht goed zien, hoe scherpzinnig en gedifferentieerd Thomas hier het thema van de Godskennis onder ogen ziet en behandelt. Hij is vertrouwd met de werkwijze van de menselijke geest; hij ziet waar de natuurlijke grenzen liggen; hij wil niet meer bereiken omwille van een verborgen agenda dan wat de analyse van de werkelijkheid hem aanbiedt; het is hem om een oprechte kennis van de realiteit te doen.

² Ibidem: “Et tamen unus cognoscentium quia est alio perfectius cognoscit, quia causa tanto ex effectu perfectius cognoscitur, quanto per effectum magis apprehenditur habitudo causae ad effectum.”

